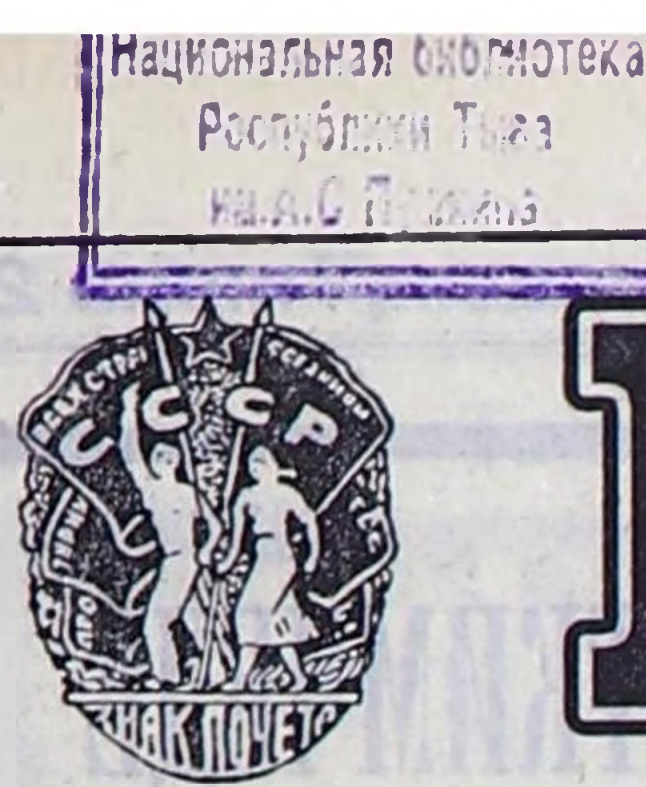

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 71 (16376) ■ 2001 чылдың июнь 21, четверг ■ Ат салган шагы 19.50 ■ Садар өртөө 3 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

ДЕМНИГ БОЛГАШ ДУГУРЖУЛГАЛЫГ БОЛУР

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак политиктиг партияларның девискээр салбырларының удуртукчулары-биле ужурашкан

Шериг-оол Дизижикович чон болза ТР-ниң чаа Конституциязы дээш референдумга бадылаан, ол маргыш чок дээрзинге доктааган. Хүлээп алдынган ТР-ниң Үндөзүн Хоойлузу чамдык институттарга, РФ-тин Шүүгү яамызына, РФ-тин Чингине прокуратуразына, Сибиринин Федералдыг округунга чөлшээрелгени эркен. Чаа Конституцияны хүлээп алганы-биле Россия Федерациязын Президентизи В. В. Путин Ш. Д. Ооржакка байыр чедирген.

ТР-ниң Президентизи ТР-ниң чаа Конституциязының төлөвиленин ахылган кылып турган үеде шуут удур үзөл-бодалды турган кижилерге база байыр чедирген. Демократия ындыг болур ужурулут. Тывага ону бактаадып тургузар дээш анаа дыка хей куштерни үндүрген. ТР-ниң Конституциязы улуг шыналданы эркен. Ам ону боттандыры: эржежик чутула. ТР-ниң Дээди Хуралынче беш

хоойлу төлөвилелдери бердинген: Хоойлужудулга палатанын болгаш төлөөлекчилер палатанын депутаттарынын ТР-ниң Чазак Даргазынын, кожууннарның чагырга даргаларынын болгаш республиканың Төлөөлекчилериниң хоорайлар болгаш кожууннар хуралдар кежигүннериниң сонгулдаларынын дугайында база оон-даа өске. ТР-ниң Дээди Хуралынче депутаттары-биле Президентиниң ужуражылганын үезинде парламентиниң Даргазынын оралакчызы В. А. Ушкалов хоойлулар төлөвилелдери бо чылдың июнь 27-де көрдүнген турар деп чутаалаан.

Шериг-оол Дизижикович Россияда болгаш бистин республикада политиктиг байдалга хамаарыштыр кысказы-биле доктааган. Бистин республикада чоокку үеде чамдык сонгулдалар болуп эртер. Октябрь 14-те чангыс мандаттыг округ талазы-биле РФ-тин Күрдүмэзынче сонгулдалар болур. Оон-биле кады: РФ-тин эрге-чагырганын төлөөлел болгаш хоойлужудулга органнарынче сонгулдалар, ТР-ниң Улуг Хуралын ийи палатанын депутаттарынын сонгулдалары ТР-ниң Конституция судунун база саналга палатанын кежигүннериниң болгаш даргаларынын сонгулдалары база болгулаар. Республиканың чурттакчыларына ол бүгү шыңгыш шыналда болур. Ынчангаш партиялар үнденип айтырылган талазы-биле демниг болгаш дугуржулгалыг болуру чутула.

Ол ышкаш ужуражылга программаларында айтылган сорулгалары уурлап, кыска устарты база аңгы-аңгы политиктиг партияларын болгаш шимчээш-киннериниң төлөөлекчилери база олурушкан. Ынчалзажок оларның санал-оонадарында дүгжүп турар ниити бодалдар хей болган. Бот-догуннаан Улусчу партиянын удуртукчузу Б. Т. Санчи мындыг ужуражылганы кварталда бир катап эрттирип турарын саналдаан. Анаа бот-боттарын дыннаар, бүгү-ле чөрүлдээлери, карышкартары чугаалажып, чоокшалажырын аргазын тывары чутула дээрин айтыпкан. ТР-ниң чаа Конституциязының чүүлдерин боттандырынын эржежик чутулазы-биле Байр Тюлюш-ович чөлшээрелжи, хоойлуларын болгаш өске-даа документагын ахылдап кылчырынга беленип илергелээ.

Референдумну эрттиреринге чедир болгаш чүүлдер ол ам төөгү-дүр. Ону туттуп ботза эки. Ам республиканың Конституциязын боттандырып дээш ахылдаар херек. Ол ахылдың эгеи — эрге-чагырга структураларын тургузарына “Бо ахылга “Чангыс эп-сеткил” киржиринге белең” — деп, “Чангыс эп-сеткил” девискээр салбырының Политический кежигүнү В. В. Санчаа чутаалаан.

Коммунал ачы-дузаларын каттыштырар ужурулут. Василий КРИВДИК.

Василий КРИВДИК.

ОБЪЕКТИГЕ — АЙТЫРЫГЛАР

Чаа чылда Тываның найысылалынын он талакы эринин уруглары чаа школага көжүп кирер ужурулут 1175 сургуул өөренир ол объектинин туудун “Зурначан” хуу бүдүрүлгө чорудуп турар.

Кызыл хоорайга чутула ол тудугга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чораан. Ук объектиде 25 кижиге ахылдап турар, бирги кахтыа класстарны штукатурлап кирипкен. Оларын-биле чергелештир каннакчылар сейсмокуржагга хамааржыр ахылдары кылып турар. Инженерлик четкилерин “Жилеуун” специалистери шөйүп кылып, ону Ч. А. Гавриленко удуртуп турар.

Ахыл ында шынарлыг чоруп турар, ол чорук Шериг-оол Дизижиковичке дыка таарышкан. Чамдык четпес ахылдар база бар. Тудугда тудугчулар чедишпейн турар, аңаа тудугчулар бригаданын тургузары чутула, ынчангаш оларның ахылын ийи ээлчегте чорудар болза, объектини бо чыл-

дың ноябрь 1-ге чедир дооруп болурунун аргазы бар. Оларга аванс бербейн турар. Тудугчулар ол дугайын Президентиге чутаалааннар. Чедир шийтирлеттинмейн турар айтырыглар дугайында чугаа дорт-ла объектиге болган. Чазак хуу бүдүрүлгеге 6 млн. 800 муң рубльди аңгылап берген дээрзин Шериг-оол Дизижикович чутаалаан. Тудуг материалдарын садып алары болгаш оон сөөртүлгези база ынаар кирип турар. Ынчалзажок ол түннүн 25 хуузу ахыл төлөвилеринге үскен турар ужурулут. Ол акша-хөреңгилерин хуваалдазы тодаргай тургу дег. Аванс болгаш ахыл телевиди тудугчу бүрүзүнү күш-ажылчы салышкынында дүүшкен турар ужурулут.

Чаа школа ахылгалга кирген соонда № 8 эргиге школа капитал септелгени эркен турар болгаш өөреникчилерни хүлээп алырын уламчылар деп, ТР-ниң Президентизи чутаалаан.

Василий КРИВДИК.

Василий КРИВДИК.

Василий КРИВДИК.

СОРУЛГАЛАРНЫ ТОДАРАТКАН

Дүүн ТР-ниң оралакчы-президентизи А. А. Мельниковтун өрээлинге телерадиоамчыдылга болгаш республиканың солуннар редакцияларынын харысалгалыг ахылдакчылары-биле хурал болган.

ТАР-ның тургустунганын 80 чыл оо. Ону демдеглеп эрттиреринге чедир барык ийи ай арткан. Уе чоокшулап олурар. Ол талазы-биле кылып ахылдар хей. Уе байырлалды үенин негелдезин езууга чаа байдалга эрттирер. Бо талазы-биле кылып болгу ахылдарны тодарадыр. Ол дугайын А. А. Мельников болуун чугаа-зынга делгереңгей чутаалаан. Оң ылаңгыя солуннар редакциялары ТАР-ның

тургустунганын хамаарыштыр солун арынарның чүнү чырыдарынын планын тургузуп алырын чугулазын оралакчы-президент айткан.

Ол ышкаш Тыва Республиканың Парлалга, телерадиоамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар чепсектер херектеринин талазы-биле күрүне комитетинин даргазынга Президентинин 2001 чылдың июнь 18-те Чарльын езууга О. С. Шириндүүнү томулааны-биле холбаштыр ону олорушканнарга таныштырган болгаш комитеттин кылып чорудар ахылын, сорулгаларын оралакчы-президент чутаалап берген.

Бистин корр.

Бистин корр.

Бистин корр.

Бистин корр.

ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

2001 чылдың үшкү кварталында “ШЫН” солунга ЧАГЫДЫЛГА өртөө мындыг:

ХУУ УЛУСКА

3 айда — 64 рубль.

1 айда — 21 рубль.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ

3 айда — 80 рубль.

1 айда — 27 рубль.

“ЭКСПРЕСС” чагыдылганы база кылып ап болур, ынчан бир номериниң өртөө ортумаа-биле 2 хире рубль болур.

Солунну чагыдып алырга, кюскилерден садып алырындан өртөө чулук болур.

Чагыдылганы чер-черлерин почта салбырларында хүлээп ап турар.

Чагаалар аразындан

“ШЫННЫ” ДАМЧЫШТЫР

“Шынны” өртөктер өскени-биле холбаштыр мурунку чылдарга бодаарга, кижиге бүрүзүнү чагыдып ап шыдаазы бидингир. Бо чылдагаан-биле чагыдып ап шыдааган чон бистин библиотеканын номчул кээп турарлар. Ийги чартык чылда кожуун библиотеканын директору Раиса Шамаковна Иргиттиң, библиотекка килдис эртелекчи Ирина Кең-ооловна Серенотун база кожуунун саң-хөе килдизиниң ахылдакчызы Айлаң Карандашова Анарат оларның ачылузазы-биле төп солуннар, сеткүүлдер-биле каттай “Шынны” ай-шанда чагыдып алдыз. Бо адааның эш-өөрүстүн сагыш чоаашканы-биле кожуунун библиотекалары чонну номчулуга талазы-биле “аскаашкына” таварыштырбааны биске өөрүнчүг. Чаа конституцияны төлөвилели-биле таньжып, бир кезек үелерде чон библиотеканын үзүктөлбейн турган. “Шынны” арыннарын

дамчыштыр кожуунун библиотекка ахылдакчылары кудумчулар, кварталдар айлы-биле төлөвилелди чонга таныштырып, суртаал ахылдарын чорудуп турганнар. “Шын” политиктиг амыдыралга улут ролду ойнап турарын көрүп, билип келдик.

Бистер, библиотекка ахылдакчылары, массалыг чепсектериниң сурталчылары болганын, “Шынны” найыралдыг коллективинге, ында ахылдап турар журналистерге, редактор Светлана Сюр-ооловнага солунун чонга чедирип турар ачы-буяны дээш номчулгаларынын мурундан өөрүп четтиргенистиң чыгып сөстөрүн солуну дамчыштыр илердеп тур бис. Ахыл-ишке чедишкенин болукар, “шынчылар”!

Чоюс АДЫГ-ООЛ.

Бай-Тайга кожуу.

НАЙЫРАЛДЫҢ ЧЕЧЭЭ-БИЛЕ...

Хоочураан аарым катап кирип, Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксында төп эмнелгеге чыдар ужурга таварыштым. Мени улуг эмчи Эртине Болатович Аракчаа кончуг дүрген көрүп, шинчээш, кезишкөн кылыр-дыр деп түнеди. Анык-даа бол, мергежилге дүржүлүгүлүк бо эмчи кезишкенин кылган. Согуру-шөйүндүм хинимде чышпыр орааттына бергендинде ол кезишкени беш шаки дүргүзүндө үргүлүтүлгүн. Ынчангаш эмчилерим ачызында сегил үндүм.

Эртине Болатович база эмчи сестралары Оксана Шакар-оол, Эмелия Бады, Чечек Ойнарова, Чечек Доспан, Ирина Чыпак, Чойгана Норбу база Маадыр Монгуштуң ахыл-ижинге чүтпө чедишкенин күзеп, найыралды кылып чечээ биле ынакшылдыг дүргүзүни сириери кезээ шагда бүргөп чорзун деп күзөдүм.

Сергей СЕРБЭЭ.

Хову-Аксынын хоочунаар бажынынын чурттакчызы.

ЧЕР — ЧЕМГЕРИКЧИВИС

ОНУ САДАРЫНГА ШУУТ УДУР БИС!

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге Россияның Күрүне Думазында чер айтырыын чонун эрге-ажынынга дүүштүр көрбейн турарынга шыңгы удуруланышкынын көдүргөн хурал болган

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ КЫЙГЫРЫ

Делегей чергелиг чогаалчы А. Солженицын: “Россияны Чазак чонун өңчү-хөреңгизин ахылы-биле сандардып чок кылгаш, ам бодуустун адааыста черни садар деп хей-ниити мурунга бо частыргыны кылып болза, бүгү чонга удур эн улут айыл дигрелип келди!” — деп июнь 10-да кезээки эфирге медегел кылды.

Бо политиканы Чубайс биле Немцов шагдан тура чорудуп келгенер. Черни садарында удур быжыг турушту Г. Зюганов элелишкан. Чазактын төлөөлери ону коммунисттерниң чондан деткимче алыскаан эн сөөлгү хөрөстали бо бе деп шоодар сагыштыг меннип турлар. “Чангыс эп-сеткил” бистин Бичелдейвис черни садар деп бадылаан.

Ам чогаалчыларын саналдарын көрөөлдер (протоклан).

М. Ховалыг: “Күрүне Думазында дача, гараж, бажың тудар шөлдерни садарын хоойлужудар деп турар. Россияда хөрөңгилерге ол ахылдыг. А тыва чонга — ол айылдыг. Амыдырал денгел иң куду бөдүүн чон чер садып аар байтык, ам-на ылап төрөөн черивистен чарлырыс ол-дур. Алдын, мөңгүнүг, тооруктуг, өлүк-кежи эгээртиммес тайгаларыс триллионнар болган. Кризисте уштупул чааган, сандаран чазак ам чер байлаанче шыгаап эгелээни ол-дур. Черни садарында удур Москва чонун хөпсөтпө эгеледи. Июнь 22-де бүгү чонун забастовказы болур деп барды”.

Ч. Куулар: “Алдын, хөмүр — чер байлааны биске чүтпө 10 хууун арттырып турары дээр-ле, тус черин турум чурттакчыларын күрүне үтпеп турары ол-дур. Мындыг байдалдан чуртувус бай-даа болза, Россияда эн адыл, эн хей өкпе, паш аарыглыг кижилер апарганыс ол-дур. Кижилер оон өске амыдыраар арга тппайн, кендир-сиген чыып, садып апарды. Эн тода фактылар бо эвес бе!”

Мен ботер мурунда дача, гаражтар орнун хуу өңчү кылза, ажырбас боор деп болал турдум. Уер соонда ол бодалым өскерли берди. Кызыл хоорайны долгандыр чер кадастры безин орта тургустунмаан, шын хуваат-

тынмаак. Дүүн чаа эн улуг өртөктиг дача, бо хун чок, үерден ээзин когаралга таварыштырып каан. А курут күрүне ону эгитпес-даа. Бүгү чүвени эртем езуугаар ыяк санап, өөренип көрбейн чыда, черни садып болур деп бөдүүн тараачын, койку кижилерин амыдыралын билбес Немцов чөкөктүг хоорайга дөрт хана иштинге өскөн чөгөңгү кижилерниң ааынынга В. Путин кирип тур. Москвачылар: “Черни садары дээр-ле, чуртун садары ол!” деп кыйгы-биле чаа Чер кодексиин хүлээп аарынга удуруланып турлар. Мен база оларга каттыжар мен!”

М. Саак: “Черни хуу өңчү кижилер хоойлужударына шуут удур мен. Садары дээр-ле, бистин төрөөн черивис өске байларын холуга кюрери ол-дур!”

С. Комбу: “Бир эвес көдээ суурга огород шөлүн садар болза, адазы биле олгу эжик-дүлдүн ахылдып, аргышпас алаар, шош-содаа үнгени ол. Ол бистин сузук-чүдүлгеске-даа удур. Яды кижилер бестеге удур чүтпө конопла үнген черлер артар бе? Черни садар деп барза, бисти улуг үтпеп-тонааны ол-дур. Келир үеде ажи-төүвүс чурт чок каары ол бе?!”

К.Э. Кудажы: “Мен дыка-ла хей кире чурттарны көрдүм. Күрүне, чонун ниити өңчүзү — чер. Черни сатпас болза, ол күрүнениң күжүн магадылаар, чонун эп-найралын бажышар эн дээди ылык өңчү ол ышкажыл. Хоорай иштинге, чоогуга черни садары дээр-ле, кандыг-бир хөрөңгитенге дүжүп бээрди. Мен черни садарында удур мен. Ачам ол-дур, 600 хире азыраан малын күрүнеге берипкеш, а черни бодунун келир үеде үр-салгалында арттырып каан. Бистин өбгөлериистиң ада-ызыгуур өдөк-кыштаа салгал дамчып чоруур. Чон чачны билер, бөгүнде чер хунашпайн турар. Бо төлөвилел бо көвээр эртер болза, ам шынал-ла, чонну хунааштырып, чогуштуп эгелээри ол-дур. Мен төрөөн черини бараан деп садып-саарынынга удур мен!”

Хуралдың түннелинде чогаалчылар ЧОНГА КЫЙГЫРЫН хүлээп алган.

Хуралдың түннелинде чогаалчылар ЧОНГА КЫЙГЫРЫН хүлээп алган.

Кызыл хоорай, Шетинкоп-Кравченко кудумчузу, 57, Тываның Чогаалчылар эвилели, тел. 3-34-60.

Сайгарлыкчы чорук —
ол ажыктыг

“ЧЕДИ-ХААН”

Амгы бо рынок экономиказының үезинде көдээ черлерде күрүнө садыглары колдуу хоозурап, дүшкүлөп калган. Чонну бараан, аш-чем-биле хандырап улус сайгарлыкчы коммерсантылар апарган. Оларның ажил-уюн чыгыштыг болгаш берге дээрзин билгир-ле кижилер билер боор. Саян ажыр узун оруктарга хөй чаргадал үндүрүп, бараан саарып эскеп аары ыңдыг амыр эвес. Саарлыкчылар акша үнөмөй баар берге үелерде чонга дузалажып, аш-чем аймаан, барааннарың чээли-биле хөө-даа чокка чегдирип-даа турарлар. Черле ыңгаш сайгарлыкчылар чок болза, дуу Саян кыдындан жүккээ кым чангыс чүгүр, чангыс хал дагган, каам шай, тыртым таактык салдып эскеп бээр боор. Ногаа, тараа, картошка шоолуг үнөс өзүр черге кыштадыр ногааны, картофельди чоп келдилис, оон эртэс кат чурттарның аялок, груша, банан дээн чоккеткиг кат-чонки-даа эндерик чыгылаар-ла-дыр. Ол бүгү биске бараан бооп чоруур саарлыкчыларның ачы-дузасы деп билер алаар.

Сайгарлыкчы кижилер иэги, соокта-даа хүнзедир делгээр арылга тура хүнээр, ол хиреде садым алыч-чы чок, бараан саартынмай-даа баар-ла. Хөй иэги аш-чем саткан ююуге суг болза карышталыг бооп болур. Чем төндүр саттынмаза ажыл, үрелип каар болгай. Сайгарлыкчы садымгы ююк хөй кадарган ююуден дора чалгы, өргөндөн көжкөзгө дээр чангыс черге тура хүнээр. Амгы үеде чон боттарының бүдүргөн продукциянын база садым өөрени берген. Базаарларда ээт, сүт, дагган-тараа аймаа элбек, күскээр кат-тоорук дээш болдуз хайырлаы база эңдерилп кээр болгай. Чемени шаап аар дизинзе, иэги манчылыг, сүттүг шайлыг борбак buffetтер эндерик.

Чон үе аайы-биле чурттап өөренип бар чыдар. Мен манаа Хандагайты суурда “Чеди-Хаан” деп адрептиг, магаалы чырык, чагайг чөмөннелге черинге доктаап көрейин. Бо чер буфет-даа эвес, харын шаа-биле улуг, деглем кафе-столовая-дыр ийин. “Чеди-Хааның” ээлери Сергей Биче-оолович, Зинаида Дадар-ооловна-биле шадган тура таныш ююк мен. Культура шугумуга ажилдап чораша, оларның-биле кады кончертеп, шилеп магам ханган. Кончуг талантылыг, бот-тыныгыр артист өг-бүлө чүве. Партия үезинде эки ажылы, хөй-ниитики чоруу дээш Москвага эртип турган спортчу, уран чүүлүг улуг чыгыштарга-даа туристеп барып чораяннар. Сергей, Зинаида Ооржактар анык үезинде-ле садыг, белекет колторазыга ажилдап чордулар. Ынчангаш ол ажилга мергежээ, сагынгыр-ты-ынгыр, амгы үенин анык саарлыкчылары-дыр. Ам бистин Хандагайты суурда анык сайгарлыкчы коммерсантылар-ла хөй. Оларга кым өөрүвүс боор. Шаа барып, “чаа тыялар” болуп, өнүч-хөрөңгилг, бүдүргелерини тулуп, Тываның экономиказынга улуг-жууун кири бээр-даа чадавас. Ам безин үндүргүлери төлөп чоруурлар болгай. Оюн-кончерт, спортчу маргылдаа, марафон, юбилей байырлар болура, дет-кижилээр улус база ол боор чорду.

Салым-чаянның анык сайгарлыкчылар Сергей, Зинаида Ооржактар боттарың күжү-биле “Чеди-Хаан” өртээзин тулуп, дерип алганнар. Черге көдөз чер чурттуг, мал-мөңгү аразына өскөн улус болгаш, кафе-столовазының даа аш-чем курлавырлары боттары хандырынып турар болдулар. Кафе чаа дериг-херекселдер, пөстөр, хөвистер-биле шиметтинген, ишти арыг-силг болгаш аалчының сеткилин сергедип кээр. Изиг-соок суксунардан эгелээш, ээт-тең, даггандан, ногаадан кылган аш-чемнери мага хандыр чоотсап сен. Таалан-чыг аялга сенээ таалалды берип турар. Мында амгы үелен эгелээш, алдан-челен чылдарың ыларыңа чедир кандыг-даа аялгаларның бижимелдери бар чорду. Чагыды алгаш, мага хандыр дыңнап ап боор сен.

Бо өртээзин база бир онза

Николай ООРЖАК.
Хандагайты суур.

КУРЛАК ЧЕДИР МӨГЕЙДИМ

Эрткен чылын кестирип эмнедери-биле Кызылда республика эмнелгезинин гинекология салбырынга чылып, ийи кезишкенин эртим. Ийги кезишкенин соонда чартык ай уткан чок чыдып, эмчилерин болгаш ырак-чоокта ха-дунмаларымы дон кыжын шүдө-лип, берге байдалга турганымы эмчилерин болгаш угба, дунманың аксында биллп алдым.

Шак ындыг берге үеде эмчилер-биле деннежип, улуг өртөктиг эмнерин, каш-каш литр ханын дужаап берип, өлүг чыгы чыткан мени диргиэп, херелдиг хүнүң адаанга, ха-дунмем аразынга ажы-төмүмүң аады бооп чурттаар кылдыр амы-тыным эгдип берген. алдын холдуг чымыш иштиг, амыр-дыш билбес, уйгу-чыдын чок эмчилеримге, хан-терээни-ринге, чоңумга, эш-өөрүмге сеткиленин сенкизи чөпжип, сөкнөөн бөлөөм, сөгүргөн бодум болуп, солун дамчыш-

Вера ЭРЕНДЕЙ.
Морен суур.

КОЛ УГЛАНЫШ-КЫН-БИЛЕ

Россияның эрге-чагыргазының бажынга В. В. Путин келген соонда, оң даштыкы политиказынга улуг өскер-лишкиннер болган. Моон мурнунда ышкаш ырак көрүш чок, дүжүп беричел даштыкы политиканын орунуга бот-тускайлап, шыңгыс негелделиг болгаш эгелекчи саналдыг даштыкы политика келген. Ол Американың чаа удуртукчуларынга таарымча чок болуп турары билдингир. Россияның Президентизинин чорудуп турар даштыкы политиказын бистин чамдык политиктиг тайылбырлап чыгарыыс чангыс талалап Чечняга дүштүр тайылбыр-лаарын кызыдып турар-даа болза, ол боттук ажил-херектер-биле бадыкаттынып турар.

АКШ-тын бо хүннерде политиктиг, экономиктиг болгаш шериг талазы-биле чорудуп турар кол угланыш-кыны чангыс талажы углан-ган, делегейге тергидеки күжү тургузарын күзеп, кол команддылачы болуп бис деп айтырыгын тургузуп турары таварылга эвес. Сөөлүг чылдарда АКШ Иракты бомбалап, Югославияга хан-чингип дайынын өөскүдүп, юкелерини амы-тынынга онза айылды тургузуп турган. Олар дорт болгаш дорт эвес-даа болза шериг болгаш националдар аразында база чурттар аразында чөрүлдээрлерин дет-кижизи бооп келгенер. Шаг ындыг чүдүрдеп Афганистанга, Индияга, Албанияга, Вьетнамга, Чоокку Чөөн чүкке, Балканнар, моон мурнунда ССРЭ-нин девискээри турган Даг-Карабахка, Молдавияга, Прибалтикага, амгы үеде Россияның Чечняда болуп турар болуушкуннарынга дорт хамаарылгалыг болуп келгенер.

Делегейин эң-не ат-алдарлыг эксперт организа-циязыга сан-хөө корпорация-зы “Мэрила Линч” хамаар-жыр, оларның берип турар мелдээзи-биле алырга, АКШ-тын ниити иштиги орулгазы бо чылын 1,7 хуудан 3,3 хууга чедир балдары көрдүнүп турар. АКШ-тын ниити иштиги орулгазынын 50 хуузу бүдүргүленин продукцияны эвес, а үнелиг саазинаар болуп турар. Делегейин 350 улуг компанияларынын 32,5 хуузу Англияны кады ажилдажыл-гага эң-не бүзүрелдиг деп

Барыны-Хемчик кижизи мен. Бисте 6 улуг суму бар. Көдээ ажил-агыл культу-раларын өстүрер шөл-девис-кээр хөмчөөли 11 муң гектар. Шаанда Бай-Тайга-биле кады 18 муң гектарга тараа культу-раларын өстүрүп турдуvus. 1959-1960 чылдар-пыр ийин. Таңды кожуулуунга хамаар-жып турган “Тиилелге” сов-хозтун тараа өстүрер де-вис-кээри 36 муң гектар чүве. Шамбалыг оон бир кезин. Ук девискээрини хөмчөөли ийи кожуун шөлүндөн хөйүн көрбөс бе.

“Тиилелге” биле Барыны-Хемчик кожуунун шөлдери аразында оранчок ылгалдыг. Тиилелгелерде сугга-рылга бар эвес, тараа кургаг шаттардан үнер. Барыныга сугтат чокта тараа-даа, сипен-даа үнмес. Барыны-Хемчик-чилерин хөрзүнүн доураа чуга, аар болгаш даг уксаа-лыг. Доозун ында барык чок. Чедер чоогунуң ындыг эвес. Хадлыг черлерин хөрзүң кара довурактыг, кылын. Сырын чок үеде оон хүл ышкаш бурулаан доураанга тыныш ышкымаал келир. Мен “Тиилелге” чер-даа чарып, чолачылап-даа турдум. Ынчангаш билер апарганым ол.

Хөмчикке төрүтүңгөн өскөн мен. 1933 чылдан эгел-еп (8 харылымда-ла) ачам болгаш асыларым-биле кады Аянгагы болгаш Барлык хову-ларынга 1948 чылга чедир тараа өстүреринге юришкен мен. Ол дээрэе он беш чыл дургузу болуп турар. Ам

санап, 24,5 хуузу АКШ-ты, 17,2 хуузу Европага бүзүрел турар. Делегейин 5 улуг корпора-циязының бирээзи-ле бодунун күрүнезин национал рыно-гунга ажилдаарын күзеп турар. Моон алгаш көөрге-ле АКШ-тын делегей экономи-казынга ат-алдары бадым бар чыдар.

В. В. Путин РФ-тиң Прези-дентизин дүжүлгезинге олурупкаш-ла, мынчаар чу-гаалаан-на болгай: “Россия хөй талаалыг тайбың ажил чорудулгазын чорудар” — деп. Ол концепцияны Кыдат, Индия, сонгу, мурнуу Керей республикалар. Вьетнам болгаш делегейин он-он чурттары деткээн. Бо күрүнелерде делегейиниң эң хөй чурттакчылары чурттап турар болгай. В. В. Путинниң чугаазынын кол угланыш-кыны КНО-нун делегейиниң чурттар аразында турум чорутуу быжылгаар, делегей чурттарының кады ажилда-жылгазынын улам ыңай сай-ырадыр талазы-биле поли-тиказыга дүтүжүп турар. Прези-дентиниң ол талазы-биле чорудуп турар ажилыга дыка хөй чурттар байыр чедирип турар. “Өске ююк-лериниң он чыл иштинде кылып чадап каан даштыкы поли-тиказын Путин чангыс чыл иштинде кылып четтигипкен”, — деп, “АМГ” солунун кол редактору Эдуард Алборов солунга берген интервью-зунга чугаалаан.

ЧООККУ ЧӨӨН ЧҮК БОЛГАШ БАЛКАН АЙТЫРЫГЛАРЫ

Чоокку Чөөн чүкте ийи нарын айтырыг бар, бирээзи, израил-палестин чөрүлдээр, ийигизи — Ирак. Чоокку Чөөн чүкке АКШ-тын сонугургалы дыка улуг, ыңчангаш ол девискээрге хөй шериг күжүн туруп турар чылдаганын ында. Чоокку Чөөн чүк АКШ-ка — нефть-дир. Сөөлүг он чылда АКШ-тын политиктиг баазасы Израиль болуп, Американың божудеинге эвээш эвес орулганы кирип келген. Ынчалза-даа Израиль поли-тиктер моон сонгаар АКШ-биле харылзаа тулуп, кады ажилдажылга кылыры бер-гедел келгенин биллп турар-лар. Кажан Палестинер-биле дайылдажып турда, оларны американың “чөмгөр” деп чүве билдингир. Бир эвес АКШ экономиктиг кризиске тавар-

жыр болза, Израильди чүтле Россия камгалап болурун боттары биллп эгелээнер.

Араб чурттары кажан-даа Израильди хүлээп албас. Кажан-бир Израиль биле Россияның аразынга кады ажилдажылганын керээзи чардынар болза, Россияның салыр айтырыгы чангыс: палестинер-биле дайыны соксадыры, оларнык эжелеп алган черин хоойлу езугаар палестин чонга эгдип бээрин негээр. Сөөлүг чылдарда бо чөрүлдээр эгелей бээр-ле, кайы-даа тала ол айты-рыгы шийтирлээр-биле политиктиг болгаш дипломат-тыг айтырыгларга Россияны кириштирип турары таварылга эвес.

Иракка хамаарыштыр В. В. Путин ол чуртка экономиктиг харылзааны хаттанынга (бло-каданы) удурланып эгелээ. Иракка экономиктиг блокада-ны тургусказындан бөдүн чон түрөп турар. Чурттуң турум саймыраарынын прин-ципине удур концепция болуп турар. КНО-нун айкыл чок чорук чөвүлелерин актизми-биле ол блокаданы быжылтап кады. Мында Американың тергидеки күжү улуг салдарлыг болуп арттышкан.

Чидиг айтырыг Югосла-вияда тургустунуп турар. Кажан Югославияга баштайгы бомбалап дүжүп эгелей бээр-ге, В. В. Путин “Югославия ийи дугаар Чечня болуп дей берди” — дээн болгай. Шак ыңчаар болган-даа. Ам херек кырында чамдык чөвүлөк-чилер мынчаар чугаалап турар апарган “Албаннар, сербилер, македоннар бот-тарынын аразында сайгар-жып алзын. Бистин борта керээзи чүү боор. Балканче киришпелер, дээрзи Прези-дент иштики херээни боду сайгарып алзын” — деп дорту-биле чугаалаар болза, “американың шактыкта-ванар, чүңү күзээр дур, ону кылып туруун” дээн хевирлиг айтырыгны тургузуп турар. Чөвүлөкчилериниң кол-ла-сорулгазы американынга Мол-давияге болгаш Россияге орутку аждыг бээр деп чөвүлөкчи билдинип келген. РФ-тин Президентизи В. В. Путин кончуг шың политиканы тулуп турар, чүте дээрге Балканнар болгаш Чоокку Чөөн чүк оон доктаамал контролонда бол-гаш оон шийтирлээр айты-рыгларынга боттук болгаш тодаргай дузаны чедирип турар.

РОССИЯ — ИРАН КАДЫ АЖЫЛДА-ЖЫЛГАДА

В. В. Путин россия-иран харылзааларының айтырыг-ларын чаа деңгелге көдүрүп үндүртүп келген. Оон тодаргай чижээ 2001 чылдың март айда Иранның Президентизи М.Хатами ажил-албан аайы-биле Россияга чоранып болур. 1979 чылдан бээр бо чурттуң удуртукчулары бистин чур-тувуска чангыс-даа катап кээп көрбөөн. Ол харын совет шериглери Афганистанче киргенинге хамаарыштыр тургустунуп келген чөрүлдээ болур.

Россия биле Иран кады ажилдажылганың узун хуу-саалыг керээзин чарган. Ол, бир талазында, Иранга Россия шериг чөспөзи бээр керээде көрдүнгөн. Ынчак кээр-ге, Кыдаттың, Индияның сөөлүг-де Иран шериг чөспөзи садып алыр талазы-биле үш дугаар улуг күрүнө болуп турар. Бистин чурттуң камгалап үлетпүр чылдың-на Ирандан 300-400 млн. долларын алыры көрдүнүп турар. Узун хуу-саалыг керээде оон түңү 7 млрд. доллар чедери көрдүнгөн.

Кады ажилдажылганын ийи дугаар кол угланыш-кыны — Иранга атомнук энергетиканы саймырады-рылга дузалажылар. Бистин Иранда атомнук электри станциязын тулуп турарыыс делегейде калбаа-биле бил-дингир-ле болгай. Амери-канар бисти атомнук чөспек таратпас талазы-биле керээ-ни үрөп турар деп бур-уудадып турар, а херек кырында АКШ атомнук электри станциязын тулар талазы-биле боттары-нын төлөвилелин база кирип-ле турган болгай. Иран ону хүлээп албаан. Иран Россияга политика болгаш садыг-экономика талазы-биле кады ажилдаа-ла перспективтиг чурттарының бирээзи болуп турар.

АЗИЯ ЧУРТТАРЫ-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА

Мурнуу чөөн Азияда эн улуг чурт — Кыдат. Чурттакчы чону 1 млрд. 400 млн. кижилер чедир турар. Чээрби чыл иштинде экономиктиг рефор-маны чоруткаш, көстүп көрбөөн чедижикшини чедип алган. ХХ чүс чылдың төңчүнде делегейиниң эн сай-зырангай 7 чурттарының санынче кирген. Делегейиниң

валюта фондузунун берип турар мелдээзи-биле сөөлүг он чылда Кыдаттың ниити ишти-ки орулгазы 6 хуузу өзер болгаш 2020 чылда делегейде бирги черге үнүп кээр деп турар.

Кыдаттың эң-не улуг байлаа — валюта фондузунун курлавыры. 1996 чылда 105 млрд. доллар турган болза, 1997 чылда 140 млрд. доллар болган. Бо хүннерде валюта фондузунун курлавыры 300 млрд. доллар чедип турар. Ынчалза-даа Кыдатта чурт-такчы чонун хөйүндөн, ююк санынга онааштыр орулга сайзырангай чурттарга көөр-де, элээн чыдып каап турар. Бо айтырыгларны шийтир-лээр дээш Кыдаттың удуртул-газы Россия-биле экономик-тиг болгаш садыг харылзаа-зын бедик деңгелге тудары көрдүнүп турар.

Бежен чылдарың эгезинде ССРЭ биле Кыдаттың аразынга тургустунуп келген чөрүлдээр, ийи чурттуң экономиказынга улуг сал-дарлыг болганы чугаажок. РФ-тин Президентизи В. В. Путинниң чорудуп турары россия-кыдат политиктиг харылзаалар кады ажилда-жылганың перспективтиг улуг оруун ачыткан. Кады ажилда-жылгага хөй чылдарда шап-тыктап келген кызыгаар айтырыы үзе шийтирлет-тинген. Кыдатка чоруттуңан экономиктиг реформаның арга-дуржулгазы Россияга кончуг ажыктыг болуп турар. Кыдатка 20 чыл иштинде чо-руткан реформаның түнө-линде даштыкы инвестиция-нын түнү 490 млрд. доллар чедип турар. Кыдаттың ол чедижикшиниң делегейиниң эң-не улуг банкылары безин адааргап база дүвүрел-биле көрүп турары таварылга эвес.

Ийи чурттуң экономиказы үр болгаш перспективтиг технология харылзаазын шингээдип ап эгелей берген. Чер адааның байлаан ажыг-лаарынын талазы-биле кады ажилдажылганын төлөвиле-лин чогадып, шингээдип ап турар. Ол дээрге казар бай-лак, космос, энергетика, камгалап үлетпүр, машина туудушкуну, транспорт бол-гаш экономиканын өске-даа социал адырлары хамааржып турар. Кыдаттың бо хүнде ажилдап турар хөй удуртук-чулары боттарынын үезинде ССРЭ-нин дээди өөредилге черлерин дооскан болгаш, Россияны улуг хүндүткел-биле көрүп турары таварылга

эвес. Оларның бодап турары-биле алырга, Россия каш чылдар болгаш делегейиниң эң шыңрак, бай күрүнелери-нин бирээзи болу бээр, чүте дээр-ге ол талазы-биле Россияның байлаа чедер деп санап турарлар.

Бо хүннерде делегейиниң чамдык политиктери ХХI чүс чылда Кыдат биле АКШ-тын аразында Азия — Оожум океан девискээри дээш улуг чөрүлдээ тургустунар деп турар. Бир эвес Россия, Кыдат база ортаа Индия каттыжа бээр болза, АКШ-тын делегейге тергидели чайгаар-ла дүжүп бада бээр. Американың Россия, Кыдат, Индияның аразында болуп, экономика болгаш шериг харылзааларын болдурбазын кызыдып эгелээнер. Европа чурттарының политиктери В. В. Путинниң Азия чуртта-рында чорудуп турар даш-тыкы политиказынга шап-тыктаарынын аргазын дилеп эгелээнер. Оларның чору-дуп турар политиказының кол утказы кыдаттың эконо-миказы турум эвес, оларның чуртунга сынышпайн турары хөй кижилери Россияге көжүп кирип кээр, Кыдатка хөй шериг чөспөзи садары, алдында барып Россияга айылдыг деп пропагандаы чорудуп эгелээ. Эң сөө-лүнде олар “Кыдаттан соци-ализмни экспорт-биле үн-дүргөш”, Россияга ону чаар-тып кылырынын аргазын чогадып турар деп россия-наары корудуп-даа турар-лар.

Россия — Кыдат харыл-зааларының кады ажилдажыл-газынга шаптыктаар дээш россияның удуртукчула-рынга барың чүктүң чөң-гээзи доктаамал улгайып кел чыдар. АКШ чүгүл 13-өп турар эвес, Кыдатка Югослав вариантыны катаптаарынын программазын чогадып кылып эгелээ. Ол бо хүнде чажыт эвес, Бжезинский баштаан америк идеопоттар ажы-биле чугаалап турар апарган. Ол амыдырал кы-рында дүүшени турар политика-дыр. Бир дугаарыч-да, Кыдат Югославия эвес-тир, ынаар бомба октап шыдаавастар. Ийи дугаа-рында, Кыдат политика болгаш сан-хөө талазы-биле делегейде эң-не салдарлыг чурттарының бирээзи дээрзин утуп болбас ужурулуг бис. Уште, Кыдат — адролуг чөп-сектиг болгаш космос раке-ттарлыг делегейиниң эн улуг күрүнелеринин бирээзи.

Сергей ХЕРТЕК
допчулалды кылган.

Айтырыг өөренип көрдүнөр дээрзинге бүзүрээр-дир мен

Төрөөн Тывамның экономиказы, культуразы дээш сагыш човаан сеткилим-биле бодумнуң санал-аналымны бижири бодадым.

Сөөлүг үеде ажил-агыл чок яды-түрөңги чорук-туң уржуундан чоннуң сагыш-сеткили үрелип, багай чүүлдер-биле эпте-жиб бар чыдары көр-гүнчүг-даа, хомуданчыг-даа-дыр.

биле культура институ-дунуң режиссер салбы-рынга өөренип тургаш, ажа-төл өөредир ужурга таварышкаш, доозуп шы-даваан мен. Чогум мер-гунчуг-даа, хомуданчыг-даа-дыр.

Бинчанга Бай-Тайга кожуунга хамааржыр хүн-дүлүг депутаттарының кичээңгейинге күзелин эгелеп чадап азы кандыг-бир чылдагааннарның ур-жуундан күш четпейн турар, арга-мергезиктиг кижилерге хамаарыштыр бо айтырыгны өөренип көрүп, моон-даа сонгаар чүве чокта берге апаары-даа чөп.

Мен бодум хумдаа эр-тем-билгип чедип алтыры-

Бодаптар, санаптар

дыг чугаа дыргын тарап турар. Бир эвес таптыг көөр болза, даргаларың боттары азырадыкчы байдалдарга алыскан. Олар чонну дидими-биле организаастаайн турар. “Шын”, “Хемчиктин сил-дызы” солуннарга чингис бугаларын ажыглаар дуга-йында айтырыгны ийи удаа көдүрдүм. Хары-даа чок. Өртөн-Тей чоогунуң 50 гектар, Анык Аңгытайдан он-даа хөй кур черни сугтарар арга бар. Ону хөрөкөк алыр дарга-даа чок. Дыштарың хүннөр, байырларлар көүд-дээс. Оюн-тоглаа хөй. Аңаа үнер шакналдар баш ажыг. Аът андазынын кылырын дилеп-даа турдум. Хөйүн көргөн 77 харыг мээң санап-оналым хилис эртип-ле тур.

Самбуу КУУЛД.

Тывага улусчу революцияның 80 чылынга КОМИНТЕРНИН ТАР-НЫ УДУРТУП ТУРГАНЫ

1919 чылдың мартта Москвага Европаның, Азияны, Американың 21 чуртгарындан революшчу ажилчыларның төлөөлөрү чыгып кээп, В. И. Ленинни удуртупташтылар. Ол бүгү делегейни Коммунисттик шимчээшкенин баштагызы болу берген.

Коминтернин дорт удуртупташтылар делегейин Азияктарының коммунисттик интернационал тургускан. Большевиктер партиясы 20 чүс чылда юж төрөтөтөнн колониалдыг дарлалдан хосталырының болгаш чаа-чаа чурттарны капитализмден социализмге киреринин үе-чадазы деп чарлаан. Салдынган сорулганы чедип алыр дээш социалисттик нийтиелдин удуртукчулары белеткээр. Чөөн чүк улустарының Коммунисттик университетин Москвага ажилганы. Моолга, Тывага (бот-догуннаан куш-аажычы орус с онияга) совпарт школалар ажалтыганы. С. Лопсан, А.Т. Хемчик оол Моолдун совпарт школын дооскан баштайгы тывалар болур.

1921 чылда И. Сафьянов-тун удуртупташтылар биле орус большевиктер Тыва Арат Республиканын Конституцияны, чаа Чазактың тургузуу бижил дооскан болгаш Бүгү-Тыванын чоңунун Улут Хуралын эрттиргеш, ТАР-ны тургускан.

ТАР-нын политиктиг тургузуу, оон чүн бүгүдө ажил-чорудулгасы ол үеден эгелээш, бот хүнге чедир Россияның иштиги болгаш даштыкы политикказы-биле тулду хонбашкан.

Тыва Республиканын төөгүн Россияның экономикалык политиктиг хөгжүлдизинде ылгай көөр болза, чаштыгыр болур. Арат чоңун эрге-чагыргазының удуртукчу күжү — Тыванын Араттын Революстун намы болур. 1926 чылда ТАРН ТК-га делегейини Коммунисттик Интернационалының төлээ чери тургускан. Оон бээр ол бодунун бүгү-ле ажил-чорудулганын РКП (б)-нин район бюрозунун, коминтернин дорт удуртупташтылар биле чорудуп келген. Ол үеден эгелээш Коминтерни капиталисттик эвес орук-биле хөгжүтүүнүң сонгаарладып болбас айтырыгларын шийтирээр тодаргай айтышкыны, шийтирлерни ТАРН ТК-га дамчыдып берип турган. Ол ышкаш тыва

партия ажилдакчыларын өөредип, белеткээр ажилды, Намнын, Чазактын удуртук ажилдакчыларын шийли алырын холга алгаш, хынал турган. Шаа мындыг чартылгалар болу бээр, 1926 чылда ТАРН ТК-ның чингине секретары Буян-Бадиргы аал-чуртунда качылдалгы мен дээш, ажилдаарындан ойталааш, чуртунда чаа берген. Тывага социалисттик нийтиелдин тургустуна бээрин Буян-Бадиргы күвээзэн хире. Оон бээр-ле үзөл-бодалдарың үс-күлээшкенин эгелээни ол.

1924 чылдың апрель 24-те РКП (б)-нин райбюрозунун хуралында тыва аныктарының политиктиг организациязын тургузуп алырынга ТАРН ТК-га дузалалыгын дугайында айттырыгы чугаалажып көргөн. Ону күсөдир дээш РКП (б)-нин болгаш РСФСР-нин бюро кежигүннери кожуун-нарже үнүшкүннери организаастап, ТАРН ТК-ның кожуун комитеттеринге дузалажып, ТАРЭ-нин эге организациязын тургузуп турган.

Чон ортузунга, ылангыя тыва аныктарының иштинге, политиктиг кижиздилгени күштелдирип тургаш, ТАР-ны тургузарының эргежок чутулалын тайылбырлап, белеткел ажилдарын дооскан соонда, 1925 чылдың декабрың 20-25 хүнеринде, Тыванын революстун аныктарының бирги тургузуу съездин чыып турган. Ол съездине СССР-нин Тывада элчини Разумов, Аныктарының Коммунисттик интернационалының Тывада төлөөзи Кутепов олар киржи, чүве чугаалааш, араачилерни орус дылды кызымаа-биле өөринирин, спорт болгаш культура массалыг ажилдары чорудуларың арга-дур-жугазын комсомолчулардан өөринип алырын саналдаан. Тываның Аныктарының Революстун Эвилели (ТАРЭ) тургустунган. Оон даргазынга (секретарынга) Иргит Шагдыржап сонугулаш, 1928 чылга чедир ажилдаан. Комсомолдун райбюрозунун секретары Кончестер ТАРЭ ТК-ның кежигүнүнге сонугулаш.

ТАРЭ-нин хүн бүрү ажил-чорудулгасы бүмелекчилер, дузалакчылар болуп ажилдап турган РСФСР-нин бюро кежигүннери 3. Антипин, В. Гамилев, Е. Яровец оларны киржилгези-биле эртип турган.

Коминтернин РКФСР-нин райбюрозунун удуртупташтылар биле ажилдап турганының түнелинде араачилерин политиктиг медерели өзүп, тынганда) узун назын (ангы бижирин, айтыры — кан-дыг?), төртүтүнген, кан деп, чуртталга, назынны (дакпырлаан ажык эвес үнер, чогадылга, эскертиле кожу-мактары немешкенде 2 т азы 2-н бижир), хүнүңер (чангыс 2-н бижир, хамаарылга хевиринде). Чүте моңу тайылбырладым дээр, кижжи назынны (40 хар ажа берген) улус колдуу эртем-биллиг болганда, школа программасындан бо ышкаш үрүмек дүрүмнери сактып кээр боор деп илетерген ол.

Оон ангыда байыр чедиришкенин сес курлавыр, байлаа чевен дээрзинге мээни-биле катчыр боор силер. Ону төрөзүн дилыныстың казып төттүмүс үчүзүн коппар тургаш, чүтүт ажиллап көрүзүссө кандыгыл? Ам кижжеке каш одуругну берейн.

...төрүттүнген хүнүңер-биле

...изиг байырың чедирип, кан деп кадыкшылды, ааскежики

...чырык черге бодарап келген ыдыктыг хүнүңер-биле

...байыр чедирип, ак-көк дээрин, хей-аътты, кадыкшылды

...каптагайга чалаттыганы амырлыг Хүнүң-биле!

...Чолукшуп турарыңарга өөрүп, кежик-чолду, кезээде омак чорутуруңу

...Кежиктиг Хүнүңер-биле! ...байыр чедирип, чедишкенин, узак сорукту

Мен бодарымга, байыр чедирген улусунун ат-сынын, төрелдеринин ырак-чоотун хей тайылбырлаан ажык чок. Силер бодуңарга эвес, а чоок кижилеринерге байыр чедирген болгай силер.

Менчи ООРЖАК. Туран хоорай.

социалисттик чаартылгага киржи, ТАРН ТК-ның политиктиг шутумун бүрүнү-биле деткип турган.

1928 чылдың декабрь 25-тен 1929 чылдың январь 3-ке чедир ТАРЭ-ниң Улут Хуралы болуп эрткен. Анаа феодал байлары, ламалары, хам-нарын шүмү-биле буруу шаап шүтүмүстү. Феодалдыг эзу-чурумга удур демиселди ТАРН ТК эвес, Тыванын Аныктарының Революстун Эвилели эгелээш. Оларны Ч. Начын, Т. Седип-оол, С. Лопсан, С. Бүлчү, А.Т. Чүлдүм, И. Бадаң-оол болгаш өскелер-даа изи-биле детки. ТАРН ТК-ның секретары Иргит Шагдыржап баштаан Төп Комитет дөткөз болгаш ТК-ның II пленумун чыыдыр-ган. Анаа Чазактын удуртук ажилдарындан феодал баазтарны шуут чайладыр деп шийтирине хүлээп алган. Ол ышкаш ТАРН-ны III Улут Хуралын чыыдырарын шийтирлээш.

ТАРН ТК-ның II пленуму эрткинин соонда, нам кежигүннериң киржилгези-биле "ангы демиселини хуралы" деп адаар хуралдары чыып турган. Оларга ТАРН ТК-ның хүлээп алган шийтирине чон деткип, удуртук ажилдакчыларын четтес ажилын шийтирине-биле шүтүмүстүп турган.

1929 чылда Буян-Бадиргы, Долаа-Сүрүн баштаан ноён-нарын ТК кежигүнүнден үндүргеш, удуртук ажилдарын чалыткан. Ол-ла чылын Чөөн-Хемчик комсомолунун хуралында Буян-Бадиргыны өске эш-өөрү-биле катый нам кежигүнүнден үндүргөн. Удтапнада Буян-Бадиргыны тулуп хоруулаан.

1930-1932 чылдарда ТАР-нын камгалал штабының даргазын тургускаш, Чүрмүт-Дажы контрреволюстун илеттерге удур демиселге иденкейлип киржи турган деп архив материалында бижээш. ТАР-ның буруңгар хөгжүлдизинге бодунун улуг-хууун кирип болур дээрзинге бузурээш, Коминтерн Чүрмүт-Дажыны ТАР-ның Сайыттар Чувелелиниң Даргазына Чувелелиниң Даргазы, ТК-ның Политбюро кежигүнү Чүрмүт-Дажы Буян-Бадиргының хө-рөөн көрүп турда, бюорга олуршкан, оон шийтирине-биле чөпшээрешкен.

1932 чылдың март 22-де хүлээп алганы ТАРН ТК-ның доктаалында бижээни болза "Хемчикке 2 үймээни удурткан болгаш ТАРН-ның хөгжүлдизин барын талажа чай-

ладып удуртканы дээш Буян-Бадиргыны боолап шийдер деп ТАР-ның Иштиги херектер яамызының юирип келгени шийтирине күштүг болдуруп бадылаар" дээр. Ол-ла док-ументиде Дондук, Шагдыр, Бойду оларны дээш хөмчег-биле боолап шийдерин көргөн. Иштиги херектер яамызының кирип келгени шийтирине бузуреп, чүлдүтү-нүп күштүг болдуруп бадылаарыга киришкен бюро кежигүннери: Иргит Шагдыржап — ТРН ТК-ның Чингине секретары, Метт-Коминтерни-нин төлөөзи, бюро кежигүнү, Байыр, Чүрмүт-Дажы, Чүлдүм, Тая, Данчы, Хавакчал, Лопсан, Сандык Аюшин, Лопсан, Самбуу, Тока, Сөг-жик, Таханов, Чүтүк.

1924 чылдың мартта Хемчикке феодалдарың контр-революстун үймээни кылтыгып үнгөн. Олар ТАР-ны дү-жүргеш, Моолга кадарын чедип алырын оралдашкан. С. К. Кочетовтун тургускаш орус, тыва холушак каттышкан революстун отряд ол үймээни чылга шапкан. Хемчикке кылтыгып үнгөн феодал-дарың үймээни чүл ол? Арат чоңун хостуг, ааскежики келир өй, амьдырал-чуртталга дээш демисели бе? Бурун дүжүп келгени феодалдыг нийтиел тургузуу-биле депшигелит нийти-леп тургузуу социализм-биле хан төгүшкүнүгү сегиржи-п алышканы бе?

Делегей чурттарының экономикалык хөгжүлдизинден алгаш көөргө, чыып калган феодалдыг тургузук кажан-даа капитализмге анаа дүжүп бербей келген болгаш хамааты дайынын өөсүдүп турганы билингир. Ынчан-гаш Хемчикке кылтыгып үнгөн феодалдарың үймээни Тыва капитализмге-даа орукту шийли алган болза, чайлаш чок үнүп келир ангы демисели-дир.

Тываның Россияга кадарынын дугайында Николай II Хаанга тыва ноённар Буян-Бадиргы, Комбу-Доржу дилег келип тургаш, ноён дүжү-меттерин кедип турары идик-хевин, эрге-дужалалы, ылгавыр демектерин хөвээр арттырып чанып бижээш. Чоңун амьдырларын эжи-деринге утланган дилег чок болган.

Моол, тыва феодалдарың Тываны Моолга кадар дугайында көдүрүп келген айты-рың 1924 чылдың август айы Кызылга СССР-нин, Моол-дун, Тыванын төлөөлери үз-ришкен конференцияга үз-шиптирлээш. Бот-догуннаан

Тыва Республиканы Моол-даа, СССР-даа хүлээп көргөн. ТАР-биле керээни чарып, боттарының элчин черин ТАР-га тургускан.

Ынчалза-даа феодалдар, баазтар боттарының үзөл-бодалдарындан ойталааш, харын-даа ТАРН кежигүнүгө кирип ап, Төп Комитеттиң кежигүннери болу берип, боттарының бөлүүн тургузуп ап, ону "Чудурук нам" деп адааннар.

1926 чылда Коминтернин төлөөзи Тыванын политиктиг удуртупташтылар тургустунуп келген байдалды өөринип көргөш, намнын, Чазактын, ТАРЭ-ниң удуртук ажилдакчыларыга ажилдаар калр-лары шийлип ап, ТАРН ТК-ның политиктиг удуртупташтын холга алган. ТАРН ТК-ның секретары Иргит Шагдыржапты депшидил үндүргөн.

Иргит Шагдыржап феодалдар, баазтарга удур демиселди чааскаан эвес, Төп Комитеттин кежигүннериң Коминтернин удуртупташтылар киржилгези, чоңун изиг деткишкени-биле чорудуп турганы архив материалдары бадыттал турар.

1935 чылдың август 20-де Коминтернин VII конгрессинге Тыва Араттын Революстун намы Коминтернин чөвүлээр эргелиг кежигүнү кылдыр хүлээп алган.

Коминтернин VII конгрессин демократтыг болгаш революшчу күштерни каттыштырып, фашизмге болгаш чаа дайынын кылтыгып үнеринге удур демиселдин стратегиязын ажилдап кылган.

ТАРН 1943 чылга чедир Коминтернин удуртупташтылар биле ажилдап келгеш, фашизмге удур демиселге бодунун улуг улут-хууун киригн.

Тыва чон Коминтерни даштыкының болгаш ишти-кинин дарлалгандан чарып алган, караны, бүдүлүк чо-руктан уштуп, аас-кежики, хостуг чуртталгага чедирип келген камгалакчызы кылдыр көрүп, өөрүп четтиргенин ыры-шоорунда арттырып каан, ам-даа ыражып чо-руурлар.

Кадагызы каргызынга Качыгалдып чоран арат Качыгалдан чарып алган Кайгамчыктыг.

Итернационал. Иштикиң өжээрзегне Эзээрдеп чоран арат Эзээрден чарып алган Энерелдиг.

Итернационал. Иргит ДОСТАЙ, башкы.

ДЕЛЕГЕЙ - ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА

Бо чылдың июнь 11-ден июнь 17-ге чедир делегейге аажок чутула болгаш солун болушкуннар болган. Олар чүлери дээрзин ам допчулап көрөлинер.

МОСКВА. Россия хамаарышпас чорукту (чогул кым-дан хамаарышпас апарганыл) чаалап алганындан бээр он чыл болганы байырлаан. Бо дээрге, чамдыктарың санап турары-биле алырга, Россия-ның эң чутула байырлалдарының бирээзи. Ынчалза-даа, чикээ, Тиелелге хүнү, май 1, ноябрь 7-де дег, ындыг көсүк чыскаалдар, хөгээшкенин, селүүстээшкенин-даа бол-баан. Бистин удуртукчулары-вс бот-боттарының ара-зында байыр чедиржип, телеграммалар солукшан, оларны чамдыктарың солуннарда парлагылаан. А Москвага Чазак шутуму-биле 1000 юж кирижиктиг улут дөй болган. Анаа келгенерге аш-чөм салып, оларны чөмгерери-биле 400 официантлар бараан болуп ажилдаан. Дыка-ла улут шайлалга болган. Бо байырлалда В.Путин Россия-ның бирги президентиз деп чүдүп турары-вс Б. Ельциниң "Ада-чуртун мурнунга ачы-хавыаа дээш" деп орденниң бирги чергези-биле шаанаан. Та чогул кандыг ындыг ачы-дузаны чүве, а ону чамдыктар бир кызы болуп, көрүп турар.

ШАНХАЙ. Бо неделяны бир кол болушкуну — Кыдат-тын ол улут хоорайыңа Кыдат-тың, Россияның, Казахстан-ның, Кыргызстаның, Таджикистаның, Узбекистаның бирги удуртукчуларың ужуражылганы болган. Бо организациязга Узбекистаның хүлээп алган. Ынчангаш мурнунда ону — организациязы "Шанхайны бейжи" деп адап турганы ам "Кады ажилда-жылганы Шанхай органи-зациязы" деп адаан. Үстүнде баштай адааным беш күрүнө 1996 чылда Шанхайга чыыл-гаш, баштай ындыг органи-зациязы (ону харын эвилел деп-даа адап болур) тургускан. Кол-ла сорулганы СССР-ниң мурнуңа эвилелдешкен республикалары — Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Россия оларны Кыдат-биле аразында 7 муң км. узун дурттуг кызыгаарга тайбың болгаш бот-бодунга бузу-режир чорукту тургузары. Шынап-ла, ам ындыг бузу-режир апарган. Ол кызыгаардан талалар боттарының чепсек-тиг күштерин 100-100 км ыраткан.

Бо удаа алды чуртун бирги удуртукчулары төрө-ризмге (кордугулар дээр латин сес), экстремизмге (өйүн эрттир дээр латин сес), сепаратизмге (ангылынар, башкалар дээр латин сес), ылангыя политикага халым бодал, чүтүлү, удур дем кадыл, кады ажилдары-биле Уугула хүлээп алган.

Амгы үеде Таджикистанда сепаратизм биле экстремизм база төрөр ий таладан халдап турары билдингир: бирээде, чурт иштинде, оон кадында ындыг көнүлгөр Узбекистаның девиесээр-риден база ок-боолуп халдап кээп турду, а ийде, Афганис-тин талазында база-ла халдаашкынар, ол ышкаш наркотиктиг бүдүмелдерни чажыды-биле кири сөөртүп, Россияга, Европага чорудуп турар болгай. Шанхай ужура-жылганың В. Путин-биле кады Айыл чок чорук чөвүлелин удуртукчузу В. Рушайло, камгалал сайды

В. Сергеев база даштыкы херектер сайды И. Иванов чоран.

Бо организацияз экономик-ка талазы-биле база кады ажилдажылганы эгелээр. Ынчангаш оон эжи ажык. Чамдык медээлер-биле алырга, анаа бистик кожаады Моол Республиканың ангыда, Индия, а оон ангыда Пакистан база каттыжар болды.

Д. БУШ
ЕВРОПАГА
ЧОРААН

АКШ-тын Президентиз Д. Буш ол албан-дугаалга киргеш, бир-ле дугаарында эрткен неделяда Европага чораш барган. Оон чоран хоорайлары — Мадрид, Брюссель, Гетеборг (Швеция), Варшава, Люблина. Америк Президентинин бо девиесээр чораны тускай сорулгалыг болбайн аан: хамыктын мурнунда ол бодун көргүзери, учурттарың баштыңары-биле таньжары, АКШ-тын ракеткага удур камгалал талазы-биле эвилел чөвүлелинге таньштырып, ону деткирине чедип алыры, НАТО-нун дугайы дээш, өске-даа айтырыглары чугаала-жыры, а кол-ла сорулганы — Россияның Президентиз В. Путин-биле Люблинага ужуражыры болган. Бушту каза, канчаар уткуп хүлээп алганың дугайында каш-даа чиктер: ону Мадридке чон багай уткуп алган. "Буш, дедир хүрп чору!" деп лозун-нар туткулаан хей улус кудум-чуларже чыскаалып алгаш, үнүп турган. Бо чүл дээрге АКШ-тын политиканың чам-дык улустун, оон иштинде НАТО-нун кежигүнү чурттар-да безин чон деткирине турарың бадытталы-дыр.

Шынап-ла, АКШ-тын ол программаның каш Ширак, Шредер безин деткейин турар, а ол ышкаш Т. Блэрин (Голландия удур) туржуу база чиктиг. Америк Президентин Варшавага эң не чылы-биле уткуп хүлээп алган.

ЛЮБЛИНА. Ий чуртун — АКШ биле Россияның баш-тыңарын Словения дыка-ла эңи хүлээп алган. Чуртун эң чараш булуңуларың бирээ-зинде эрги шивээниң эле кылган ордузунга ужуражып, чугаалашкан. Камгалал дээр-ге шуут онзагай болган. Ийи президентинин ужуражып турган хүнеринде Слове-нияның өске чурттар-биле кызыгаарын хатган, хоорай-ның кырынга самолеттар, вертолеттар хамаанчок, саазыктыг кылган чылан безин ужурашкан хоран турган. 300 ажыг корреспондентилер келген, оларны халас чөмгө-рип турган.

Баштай Путин биле Буш очулдурукчулары-биле кады олуруп алгаш, иелээ ужура-жып чугаалашкан, оон соонда оларны үдөп чоран улус болгаш өскелер-даа кириш-кен. Путинни бистин таладан даштыкы херектер сайды, Айыл чок чорук чөвүлелин удуртукчузу база Президенти-нин даштыкы политика тала-зы-биле дузалакчызы үдөп чоран.

Кол түнел чүл? Бир талазында, бот-боду ужура-жып, таньшкан, ийде, бот-

бодунун туружун билип алганнар. Ужуражылганың түнелинде чангыс-даа доку-ментиге ат салбаан. А чугаа-лашкан айтырыглары-ла хой: Балкан чартык ортулукта, Чоокчу Чөөн чүкте байдал, НАТО, ракеткага удур камга-лал талазы-биле АКШ-тын программаның дугайы болгаш өске-даа айтырыглар, РУК (ракеткага удур камгалал) талазы-биле айтырыг аажок нарын. Ынчангаш ол талазы-биле моон сонгаар-даа ула-на ханы чугаалажыр, анаа специалистерни кириш-тирер деп дугурушкан. Ынчангаш-ла боор, Россия-ның Президентинин камга-лал талазы-биле дузалакчызы, мурнунда камгалал сайды турган И. Сергеев эрткен неделяда АКШ-та чөдө берген.

Д. Буш болза бо ужура-жылганың түнелинде Россия бистин дайызыны деп ме-дегелзэн. Оон ангыда В. Пути-ниң утаан-сарылдыын база мактаан. А Бушту В. Путин үнелзэн. Ынчангаш кайы-даа тале бо ужуражылга сетки-ти ханган, АКШ-тын чоңу бо ужуражылганы чөптүг деп санап турар. Бистин база ындыг дээр чугаалажыр, Люб-лянага ужуражылга үезинде чамдык бөлүктөр АКШ-тын политикказына удурлангып, чыскаал организаастаан. Ийи президент бот-бодун чуртунче чалаан. Ол чалаашкынын кайызы-даа хүлээп алган.

БЕЛГРАД. Россияның Президентиз Люблинага Д. Буш-биле ужуражып, чугаа-лашканын соонда, доран-на Югославияның найы-сылалы — Белградка ужулду четкен. Анаа ол учуртун президентиз В. Коштинича-биле база-Сербияның чазак даргазы-биле ужуражып, чугаалашкан. Айтыры — Косовода, Македонияда ниити байдал. Македонияны чазак ол чуртче халдап кирип, каш суурларың эжелеп алган албан дайынырактарың боо-чөпсөн хавыры-биле АКШ база дузалалың деп дилег кириген. Орта харын Россия-ның-даа, АКШ-тын-даа барык демей, ынаар өскө чуртун шерин кирип болбас дээр.

Белградка В. Путинни даш-тыкы политика талазы-биле дузалакчызындан, даштыкы херектер сайдындан база Айыл чок чорук чөвүлелин удуртукчузуң ангыда, Россияның шеринин кол шта-вының начальниги А. Кашинин база үдөп, чугаалажышкы-нарга киришкен. Оон соонда олар Косовога баргаш, ында бистин шерилеривс-биле ужурашкан.

ПЕКИН. Кыдат хыдыкчы самолет-биле үскүлөкөш. Хайнаа ортулукта шериг аэродромунга хонор ужура тазарышкан америк шипон самолетту кезектерге адыр-ган соонда, АКШ-ге чеди-рери-биле ында бистин Иль-24 деп делегейге эң улут самоле-дуус чөдө берген. Ол само-лет 200 тоннаы ап чоруур. Ол операцияга бистин ий само-ледуус киржир. Бирээзи база укуп чөдө бээр.

Эрткен неделяда делегей-ге болулаан чамдык кол-кол болушкуннар дугайы мын-дыр. Дараазында неделя-нын база июнь 26-да солунга парлаар.

Седен ХЕРТЕК.

Чүү деп бодаар силер? КАРАККА — ЧАМ...

Ак-көк экраннар таварыш-тыр дөргүл-тереленге, эш-өөрүнө, чоок кижилеринге байыр чедирген дамчыгыла-ларың дугайында бодал-дарың илередискен. Хөгжүм-нүг байыр, амы-хууда байыр чедирери ("видеобайыр") база "чүтүк одурулгар"-биле байыр чедирери неппе-реңгей. А мен сөөлүзүңге ха-маарыштыр сагышым аарын силер-биле үлөжикседим, номкузук!

"Чүтүк одурулгар", ылангыя тыва дыл кырында үнүп турар байыр чедириш-кинери, кажынал дынна-дыллары хөлүн эрттир чазы-гы бооп турары каракка — чам. сагышка — сап болу берди. Ол бүгүнүн чылда-гааны — бирээде, массалыг информация чөпсөктеринин ажилдакчылары тыва дылды хүндүлөйли турары, тодар-гайлаарга, тускай эртемниг южкелери, тыва дыл башкы-ларын хаара тутуп, баш удур сөзүлгелдерин хынадып албай турарында-дыр. ий-де, анык-өскөңгө багай — төрөзүн дилыңга тоомча чок чорукту оттуруп болур; үштө, шын бижилге дүрүмненин бөдүүн чон, ажи-төл оон "үлөгөрлөп" ап болурун айыллы бар.

Чатгы берикчилеринин берген сөзүлгелдерин шыгы-лы саарылга төвүнде (рынок-та) орус национал урут хүлээп ап ораныр эскердим. Бодум база бир байыр чедириш-кини берген южи мен. Сөсте-рини чараштыр парлап би-жээш, чаштыгы кылбазын ка-тап-катап чагырымга, харын-даа ол окар дамчыгылар: Ындыл-даа болза чамдыктары чазыгыг бооп артып турары хараданчыг.

Ам эң-не ажыглаттыгыр сөстөрүн шын бижилгезин көрөзүлгө, эртим чагыкчы! Аас-кежи (нарын сес), чалаал (и үнүг, уадыр адат-

тынганда) узун назын (ангы бижирин, айтыры — кан-дыг?), төртүтүнген, кан деп, чуртталга, назынны (дакпырлаан ажык эвес үнер, чогадылга, эскертиле кожу-мактары немешкенде 2 т азы 2-н бижир), хүнүңер (чангыс 2-н бижир, хамаарылга хевиринде). Чүте моңу тайылбырладым дээр, кижжи назынны (40 хар ажа берген) улус колдуу эртем-биллиг болганда, школа программасындан бо ышкаш үрүмек дүрүмнери сактып кээр боор деп илетерген ол.

Оон ангыда байыр чедиришкенин сес курлавыр, байлаа чевен дээрзинге мээни-биле катчыр боор силер. Ону төрөзүн дилыныстың казып төттүмүс үчүзүн коппар тургаш, чүтүт ажиллап көрүзүссө кандыгыл? Ам кижжеке каш одуругну берейн.

...төрүттүнген хүнүңер-биле

БИР ТАЛАЗЫНДА ДУВУРЕНЧИГ-ДАА

ОЛАР КӨВУДЕП ТУРАР. ЧҮГЕ?

“МАЛДЫГ”
КИЖИ КААС

Мээн бо чүүлүнүң утказы мындыг. Шаанда Тыванын Эрэин кожуунга хамаарып турган делем девискээрлерин Моолга берип, кызыгаар шугумун оранчок бээрлеткен турган. Дыка улуг делем девискээр Моолче кире берген. Кыргындарнын чугаазы-биле алырга, анаа чурттап турган чонну ийи-үш удаа сүрүп тургаш, албадал-биле Эрэин кожуунун төвүнче көжүрген дээр чораан. Ол көжүшкүн дугайын ыңчангы Чазак-даа шийтпирлөөзүн, кожуунун даргалары боттары баш минип, моолдарга берипкен джигир.

Ук Моолче кире берген девискээрге төрүттүнген, өскөн, албадал-биле оон үндүр сүрдүргөш, кагдыган чуртунун чараш-чаагайын ам-даа сактып, магадап, хомулду чоруур кыргындарнын дыннап, көрүп чордум. Ам Тыва чуртувусту эртеби-билитип, кайы-даа чурт-биле дипломаттыг харылзаа тудуп шыдаар удуртукчулар баштап турар-дыр.

Бир өвес ол айттырыг ийи чурт аразына бүдүп чогуу бээр болза, моолдардан чер эвес, малдан алза кандыгыл деп бот хууда бодалым бар. Чер, олар-белчир бисте чөдөр-дир, а малывс-эвээш болгай. Эрткен чылын Ф.В. Путин база бистин ТР-нин Президентизи Ш.Д. Ооржак Моолга чораан болгай. Анаа ужуражышкындарында моолдар Россияга өрэин мал-маган-биле төлөөр деп азал турган. Ол мал-маганын Тыва Республикага база бээр чадавас деп солун, сеткүүлдерге бижил турду.

Черле ыңчаш Тывага мал-маган өзүп, Ада-чуртун Улуг дайынын мурнуна дег көвүдөр болза, чуртувус дыка-ла бай апар ийик. Шаанда хоулар, даглар кыры каш чүзүн мал чүве ийи. Хей чылгы тайгалардан шынааже батып турда, анаа үрлээш хем-не, дыка-ла чараш чүве ийи. Мал көкүчүтпү чүтпө эвес, кечин кедирип, ээлин чиртип, судун ижиртп-ле болгай. Малдыг кижжи каас, толуг. Мал — бистин эртиневис.

Шолбан ДЕНЗИН.
Морен суур.

ТР-нин Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызынын хоочуннар болгаш инвалидтер-биле ажил чорудар килдизинин “Шын” солунун редакциязынга дыннапканын суугаар алырга, соолгу чылдарда республикада инвалидтер саны канчаар-даа аажок көвүдөп турар. 1996 чылда нийтизи-биле 13 муң инвалидтер бар турган болза, бо 2001 чылдын бирги чартынын түннели-биле 22 муң 466 челе берген бооп турар. Ол чүңү коргүзүп турарыл дээрге, 1996 чылдан бээр чылдын-на 2 муң хире инвалид немелеп турганы ол. Ол дээрге республиканын чону сөөлгү чылдарда хою-биле аарып-аржып турары, социал амьдыралдын деннели оранчок кудулааны ол. Беш-ле чыл ичинде 8 муң, инвалид немешкен. Ол чүл дээрге Тыва Республиканын 300 муң ажыг чурттап-чаларынын 6,6 хуузу инвалид болганын көргүзүп турар.

Канчал сөөлгү үеде инвалидтер көвүдөп турарын ук ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызынын хоочуннар база инвалидтер-биле ажил чорудар килдизинин башкарыкчы специалистизи Оксана Мандыковна Саая мынчаар тайылбырлады.

— Бо үе-чада солчуушкунуң, эрги экономиктиг тургузуп буступ, чаа тургузуп хевирлеттинип турар үеде дыка хей кижилер ажил чок артып, материалдыг болгаш сеткил-хөөн талазы-биле хоозуралга таваржып турар. Ажил-агыч чокта акша-төгөрик, чедимчелиг байдал кайып келир деп. Оон ыңай кижилерин хей кезин хоолулуг эки чөмөр чийеин турар. Ыңчангаш шыдал-быра чок болза, аарып-аржыкка дораан алзыр чорук ында. Ылангыя тыва кижилерин кадыын камнап билбес, аарып-даа бергеш, экичелерге чогуур өйүңде барбайн, чүтпө аарыын хөлүн эрттирип алгаш кээп турары байдалды бергеделип турар. Бок төгөр черлерде, Кызыл хоорайнын кудумчуларында боктук демир хаар-жактар чүшүп, оон аш-чөм артып тып чип, дүңелерде скверлерге теректер, шивилер адаанга картон саазыннар дөжөп алгаш удуп, хонуп чоруур ажыл чок “бомжтар” дыка хей апарылган. Боктан улустун октапканы кирлиг чөм артып тып, чип чоруур кижилер орта

агыч чок чорук, бүдүрүкчү ажил-агылларнын сайзыралынын деңнелинин кудузу, чонунуң чаңгыс аай эп-сеткил чогу тургузуу турар. Байдал ыңдыг болганындала инвалидтер саны өзүп турар.

— Кижилерин күш-ажыл кылып шинээ чок, инвалид болу бээрине, бир-ле дугаарында, амьдырал-чурттаарына эң эргежок чугула органныр: карак, кулак, думчук аарыглары эң улуг салдарлыг бооп турар. Ийиги черде өкпе аарыи,

назы четпээн уруглар, өскелери үстүнде адаттыгнан алыр-буру аарыглардан аараан улуг кижилер бооп турар.

Кандыг-даа күрүңге инавалиттер саны көвүдээрге, оон экономиктиг сайзыралына, социал тургузууна улуг шаптыктыг, хей чарыгдалдыг болуру чугаажок. Оон харын-даа чурт ядарап, хоозурап болур. Ыңчангаш республикага кижилерин аарыыр чоруун болдурбас чаагай социал байдалды, бүдүрүкчү ажил-агылларны сайзыра-

хандылары, оларга чаагай амьдырал тургузуп алыр арганы, деткимчени бээр-дир.

Ыңчалза-даа республикада инавалиттеринин социал амьдыралынче онза кичээгей сактылып турар. Оон бир көскү чокээ: Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы бо 2001 чылда РФ-тиң “Хоочуннар дугайында” деп Хоойлуун амьдыралга боттандырап сорулга-биле 26,1 млн. рубль үндүрерин көргөн. Ук түннүн иштинде 19,6 млн. рубль хоорайлар болгаш кожууннарнын кирген орууларындала чыгдыган. “Инавалиттеринин социал камгалаынын дугайында” федералдыг хоойлуну боттандыраарына 39,3 миллион рубль көрдүнгөн. Ол бүтү хөргөңгө көрдүнгөн чиггелдер Ада-чуртун Улуг дайынын хоочунна-рына база ук хоойлулар суугаар чиггелдиг инавалиттерге хамааржыр. Ук үстүнде адаттыгнан хоойлулар суугаар инавалит кижилер, кави-тир, чырык, чыгыг, суг, газ, телефон, транспортка чоруур, эмнер, курорттарга дыштан-ыр путевка ертеркенин чүтпө чартыын төлөөр. Инавалиттерин ук чиггелдерин амьдыралга боттандырап дээш ТР-нин Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызынын хоочуннар болгаш инавалиттер-биле ажил чорудар килдизинин ажилдакчылары даргазы Роза Дойнуровна Ондарнын удуртулгазы-биле шукурту ажилдап турар.

Хамааттары калык-шырак, күрүңнеңге ажилдап азы хуу ажил-агыч тургузуп, ону сайзырадып, үндүрүп төлөп, чуртунуң хөгжүлдө-зинге үлүн кирип чоруур күрүңе ала-чайгаар экономик-казы бажылып байыр. Сайзыраар. Ыңчангаш бир-ле дугаарында чонун социал амьдыралынче онза кичээгейин салып, оларга калык, чаагай амьдыралды тургузар арганы бээр болза эки.

Борис ДЫПЫНДЫ.

ЧУРУКТА: ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызынын хоочуннар болгаш инавалиттер-биле ажил чорудар килдизинин даргазы Роза Дойнуровна Ондар биле башкарыкчы специалистизи Оксана Мандыковна Саая ажил үезинде.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН тирттирген чуруу.

хонар-дүжер чери чок болгаш көңүс мырынай чумастар. Ыңчангаш чүтпө боттары аарып-аржыыр эвес, долган-дыр чурттап чоруур кижилерге халдавыр тарадып болурлар. Ындыг кижилерин тып-тырынга хөөн каранчыг байдалды республикада ажил-

дыры, кижилерин аразында бот-боттарын деткижер дузалажыр республиканын-даа, амы-хуу амьдыралдын-даа сайзыралына сонуургалыг болур чорукту чедип алыры эргежок чугула. Ол чүл дээрге ажилдап шыдаар кижжи бүрүзүн ажил-биле

дыры, кижилерин аразында бот-боттарын деткижер дузалажыр республиканын-даа, амы-хуу амьдыралдын-даа сайзыралына сонуургалыг болур чорукту чедип алыры эргежок чугула. Ол чүл дээрге ажилдап шыдаар кижжи бүрүзүн ажил-биле

Кызылче көжүп келген чүве? Мал азыраар күш-ажылчы кижилер шак ыңчаар ядарап-хоозурап турар. Бир эвес иштиски херектер органныр, прокуратура оорбиле демиселди шыгың-радып, оларнын даялынын тура тиртар талазы-биле кандыг-бир чаа арга тып, чогадыкчы езу-биле ажилдавас болза, Тывага малдыг өг-бүлө артпас суурда чурттап чоруур Шор-дан Көшкендеевич Монгуш Д. С. Ооржактын ийи инээнин бирээзин черден оорлап тудуп алгаш, арыгнын кыды-биле бадыйып чыдырда, улус көрүп каап, анаа дыннапкан. Айт ачылап мунуккаш, соон-дан ол суурт челе бээрге, оор деле берген. Ол оорлаар дээр оралдажышкын дугайын база хатап Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХЭ-зинге дыннапкан. Оорларны аргажок танып, тудуп даа бээрге, кемгек ала албас шагдалардан Д. С. Ооржактын пат-ла чегели төтөк. Олардан кагал-кагал негелде тургузуп барыл-ла турган, кандыг-даа түннел чок.

Чөмө малын алзыр боор, арткан ийи инээн көвүдөдир азыраар сорулга-биле өөрөң-гүн ээтип, сулуг Терек деп чуртун каггаш, бажынкы бузуп чүдүрүп алгаш, Ооржактарын өг-бүлөиз Кызылче көжүп келген. Анаа сөөлгү ийи инээн оорлатканнар. Кожууннарда-даа, найысылал Кызыл хоорайда-даа оорлар хей болган. Оор чок чер Тывада бар бе? Ам Ооржактарда чаңгыс-даа инек чок. Шултузун оорлар чипкен. Чүтпө Ооржактар эвес, та чеге өг-бүлө мал-маганын ыңчаар куруттады оорлаткаш,

ЧУГААЛАЖЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

ООР ЧОК ЧЕР БАР БЕ?

Амьдырал күш-ажылчы кижилерден туттунуп турар болгай. Бүтү-ле чаагай чедимшиктер оларнын холдары-биле тургустунган. Ажы-биле чугаалаарга, бистин чурттал турарыны бөмбүрүктү холу хаарык, хаваа дерлөп, бөдүн күш-ажылчы кижилер эктиңе көдүрүп алган деп чугаалап болур. Олар чокта амьдырал, эртем-билит, бурунгаар шимчээшкын-даа түрбөс. Малчын, тараачын кижжи ажилчыларнын, башкыларнын, эртемденнерин, шагда-ларын, эмчилерин, албан-хаакчыларын, пенсционерлерин, чаш ажы-толду дээш бүтү-ле социал чадаларнын кижилерин аш-чөм-биле хандырып, чегерип турар болгай. Ол чачаа үлө кижжи төрөлгөтенин бүтү төөгүзүнде туруп келген. “Бир юски андазыла-ыг, чеди юски омааштарлыг” деп орус улустун үлөгөр чугаазы безин ону бадыйткан турар. А оор кижжи чүңү канчал турарыл? Ол малчын кижинин өстүрүп турар малын оорлап, төтөгөлөп, ажилчыларнын болгаш интеллигенциянын, пенсционерлерин, чаш ажы-толду, бүтү социал чадаларнын юкюлеринен боскун кезип, эртем-билигин де шимчээшкө шаштыктал турар. Черле ыңчаш чуртун де экомиктиг даялыдарын үзе хемирип турар хээчки оорларга дуур хайтра чок дежөөсөлдөр чарлаза чүл? Оон башка Тывага мал төнүп, курут калыр деп барды. Ам оон бир чижээн таныштыраалы.

Бистин редакцияга 64 харлыг пенсционер Дакий-оол Сембиович Ооржак чедип келген. Аныянда-ла ол “Күш-ажыл” деп “эмдик бутанын” мыйызындан ап, 20 ажыг чылда Чөөн-Хемчик кожуунун Искра совхозка механик-заторлап, чонну хлөб-биле хандырап үлөгө идеккейлиг киржип, анаа эки ажилдааш, халас-путевка-биле Москвага Бүтү-ээлелдиг көдөз ажил-агыга улусчу чедишкын-неринин делеггезинге кир-жип, Ленинградка чедип, оон улаштыр Шеминин “Больше-вик” совхозка кол инжениер-леп, Хайыраканнын СЭЖП-ниң ХХП севдизин аттыг совхоз-зунга склад эргелекчилеп дээш, өске-даа черлерге мурнакчы күш-ажылы-биле чонга чаагай бараан болуп чораан тайбын иштиңиңиңи кижжи болду. Оон пенсиялай бергеш, төрөөн Тываазынча

мал ажылын сайзыралына үлүн кирири-биле хууда инектер азырап эгелээш. Бөөдө ажилдап, чурттап чорээш “Искра” совхозтун девискээринге хамааржыр Терек дед черге кыштаг кылып, 17 баш инээн азырал турган. Ол амгы мал-маган эвээжээн үеде канчаар-даа аажок хей инек-тир. Таптыг азыраан болза, чыл санында 10 хире бызза немешип, каш чыл иштинде-ле чүс ажыр өзе берип болуп турган. Малдыг кижинин кечин чок-кавы кожолары, чону база четтирер болгай. Мал азыраар кижжи чонунга бужингы. Ындыг-даа болза хырын токса-даа, караа аш оорлар оларга мал өстүрер чай бербээн.

1999 чылда Д. С. Ооржак мал-маганы-биле Кара-Адыр-ын Аржаан дөң черге чайлап чыдырда, 8 айын 11-де көк хүндүс олардан оларнын 6

инээн оор алгаш барган. Чөөн-Хемчиктин иштики херектер албанынын ажил-дакчылары инектерин-даа, оорларны-даа тыппаан, ол-чаан барган. Оор алган мал ол-ла хевээр эки берген.

Оон 2000 чылдын январь 23-те ук пенсционер өг-бүлө база-ла Терек дед черге кыштаанга чыдырда, хүндүс-күңү 10 шакта олардан оларнын 4 инээн оорлар суруп алгаш, Чадаана хоорайнын үстүңгө шыргай арыг иштинге апарып кажалап алгаш турда, Д. С. Ооржак боду истеп чораш, барып тып алган. Оор Аяс Александрович Сааян мунуп чораан азындан танааш, бажынындан барып туткаш, милицияга апарып дужаап бергенер. Туттурган оорну Чөөн-Хемчик кожуунун иштики херектер албанынын оор-биле демисел чорудар салбырынын ажил-дакчызы Соном Сокур-оолович (фамилиязын Д. С. Ооржак сагымнаан) байысаай бээрге, ол анаа ол черле чурттап турар Сылдыс Көшкендеевич Монгуш, Юрий Көшкендеевич Монгуш ийи алышкы адын мундурган, Д. С. Ооржактын инектерин олардан үндүр сүржүп бергенин өчөөн. Бо үш оор ыңчан мал оорларын оорлашкан дээш кеземчеге онаажыр ужурут турган. Ыңчалза-даа чүт-ле ийик, милиция ажил-дакчылары оларга хары-салга оонаваан. Кеземче албаан оор доктар эвес. Чазылы, араатанзыны, караанын топпазы мырынай дам баар болгай. 2000 чылдын март айын 17-ниң дүңезинде Д. С. Ооржактын кыштаанче үш аштыг оор мырынай

халдай берген. Олар келген дораан-на мал ээлери кыргындарнын бажынынын эжини ажиттыгнас кылдыр дээткен каанар. “Үмнөнер, оон башка соккулап каалтар бис” — деп кыжганганар. Кыргын ирей-кадай үнеринден, шынал-ла, коргуп: “Өршөөл көрүңер, оолдарың. Амьдырал омурган каш борбак малывска дег-бейн көрүңер. Ада-иенер ышкыш кырган улус-тур бис. Кээрпел көрүңер” — деп ээрэжип-ле турганнар. Инектерин херээжип ээзи шуут ыгыл-ыгыл чанып турган. Ажырымчы оорларда кээр-гээр сеткип кайда боор. “Ыгыташпаңар, инээнер кон-чүт бе, амы-тыныңар кончүт бе, үнер болзуңарга адып каалтар бис” — дээш кара шору болганнар. Алгырып турар юскин Юрий Көшкендеевич Монгуш деп танаан-нар.

Ол инектерин база-ла Чадаанын хемч-даш урга-йынын арты-биле хоорай бажынче ажыра берген болган. Оон Д. С. Ооржак чада кылашпа, орушка досту-нуп чораш, Чадаанага чедип, инектерин оор алганын шаг-даларга дыннапкан. Олары кылар-чаар материалдар чок, бир эвес бензи сактып бээр болуңза, барып истеп болур бис диккенер. Ам канчаар, шагдалар инектерин тып бериптер чадавас дээр иде-гел-биле когаран кижжи бензин сакташ, кожуун мили-циязынын оор-биле демисел чорудар салбырынын ажил-дакчызы Соном Сокур-ооловичини, истекчи Илья Ондар-ны, чолаачы Орлан Саттын машинаагыча олуртуп алгаш, оорларын изип, үрөп каалкан

кажааларнын аксын көргүс-көн Каразып турары оорлар-ны, Юрий Көшкендеевич Монгуштуң үнүн танаанын оларга чугаалап турганнар. Шагдалар оор херек дугайында протокол тургускаш, чоруй барганнар. Ол инектер база ол-ла олчаан тыгылбаан.

Оон чайын, июнь айнын эгезинде, ол-ла улустун кады төрээни болур, Баян-Тала суурда чурттап чоруур Шор-дан Көшкендеевич Монгуш Д. С. Ооржактын ийи инээнин бирээзин черден оорлап тудуп алгаш, арыгнын кыды-биле бадыйып чыдырда, улус көрүп каап, анаа дыннапкан. Айт ачылап мунуккаш, соон-дан ол суурт челе бээрге, оор деле берген. Ол оорлаар дээр оралдажышкын дугайын база хатап Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХЭ-зинге дыннапкан. Оорларны аргажок танып, тудуп даа бээрге, кемгек ала албас шагдалардан Д. С. Ооржактын пат-ла чегели төтөк. Олардан кагал-кагал негелде тургузуп барыл-ла турган, кандыг-даа түннел чок.

Чөмө малын алзыр боор, арткан ийи инээн көвүдөдир азыраар сорулга-биле өөрөң-гүн ээтип, сулуг Терек деп чуртун каггаш, бажынкы бузуп чүдүрүп алгаш, Ооржактарын өг-бүлөиз Кызылче көжүп келген. Анаа сөөлгү ийи инээн оорлатканнар. Кожууннарда-даа, найысылал Кызыл хоорайда-даа оорлар хей болган. Оор чок чер Тывада бар бе? Ам Ооржактарда чаңгыс-даа инек чок. Шултузун оорлар чипкен. Чүтпө Ооржактар эвес, та чеге өг-бүлө мал-маганын ыңчаар куруттады оорлаткаш,

“Азас” турбааза чалап тур

ИЮЛЬ АЙНЫН 2-ДЕН ЭГЕЛЕП
АЖЫЛДААР

Тываның эң чараш чери Тожунун Азас хөлдүң эриңде алдарлыг “Азас” турбаазын номчукчулар утпаан боор. СССР үезинде ол тоолуг, кайгамчык булунга туристер кайы оранчок Москва, Ленинград, Киев хоорайлардан чү-чүзү-биле кээп дыштанып турган. Сөөлгү чылдарда бүтү Россия Федерациязынга экономиктиг болташ политикага сандараашкын салдары-биле ук турбааза 6 чыл ажилдаваан. Эрткен 2000 чылдын апрель 4-те ТР-ниң Чазак тыва туризмин сайзырадыр-биле 5 чылдын программасын ажилдап кылгаш, хүлээп алган. Ук программала “Азас” турбаазынын хөгжүлдөмү база юргөн. Ыңчангаш 2000 чылдан эгелеп ук турбааза ажилдап эгелээш. Ам оон чаа директору Оттук-оол Идамович ОНДАР-биле интервью:

— Оттук-оол Идамович, “Азас” турбаазынын турар чери кайгамчык чараш болгай. Ында туристер түр чурттаар оран-саваларнын байдалы кандыгыл? База аңаа эрткен чылын каш юски дыштанып?

— Сөөлгү чылдарда ажилдавайн-даа турган болза, турбаазынын туристер түр чурттаар оран-савазы долузу-биле камгалап алдынган. 2-ден 6 кижжи чурттаар 26 бажыңгыштар, соой бер-генде, 8-9 айларда 30-30 юски чурттаар ийи улуг бажын бүдүн-бүрүн. Оларын чуга-лап, “обойлап”, дозулап, септеп кылып каан. Чаа бажыңнар-биле демей, ишти арыг-сипиг, делем, сонга-лары улуг, чырык. Дыштан-ылга кезээлери органи-застап эрттирер танчылаар шөлдер, теннис, видеозалдар база бар. Стадионунда хол бөмбүү, футбол ойнаар шөл-дер бар. Културлук болгаш спортчу юкюнар органи-застаарына материалдыг бааза четчир. Оон ыңай хеме станциязында ийи моторлук дөрт эжер хеме бар. Хендир-биле эрттир экинчак кылдыр кызыгаларай шейтп каан ийи эштир черлер бар. Анаа тускай камагалакчыныг хай-гааралы-биле дыштанык-чылар эштир.

Эрткен 2000 чылда анаа ийи ай иштинде 150 кижжи дыштанган. Даштыкыдан 16 турист келген. Олар кымы-рып дээрге Италия, Америка, Англиядан, Польшадан кел-гилээш аян-чорукчулар болур. Оон ыңай Россиядан Крас-ноярск, Новосибирск, Саха-лин областан база туристер кээп дыштанган. Даштыкы-даа, Россиядан келген-даа туристер ук черин чараш бойдузун сонуурлап, сеткип хандыр дыштанганнар. Азас хөлдүн бодунда 9 ортулук бар. Ынаар кемелиг туристич-экскурсияларны организа-тап турган бис. Ол чоруй балыктап-даа болур. Хөл кырынга чөмчөөн, хөл дүвү-биле аай-дедир көжүп турар балыктарын хөйү, ортуду-тар аразы-биле эжинген буру-булан, элик-хүлбүс, сыны-мыйгактын хөйү туристерни кайгаткан.

— Турбаазада ресторан азы шайлаар черлер бар ирги бе?

— Бистин “Азас” турба-азын ашкыш дыштанылгы черлеринге ресторандын чижектиг арагалар черлер турбас. Маңаа дыштанык-чылар культуура-массалыг, спортчу угланмышкынынг дыштаныр. Ортулуктарже кемелиг экскурсия дугайын дем чугааладым. Оон ыңай аяттырлыг экскурсиялар маршруттарыныс база бар. Чижээ, чараш чурумалдыг дагларлыг, кат-чимистиг, тооруктуг Ногаан-хөл чогуу, аштыг похоттарына оон-даа ыңай маршруттарыныс бар.

— Бо чылын каш сезон ажыдар деп планнап турар силер, Оттук-оол Идамович? Путевкаларны каймын сактап ол болурул?

— Турбааза бо чылын июль айнын 2-ден 9 айга чедир соксаал чокка ажил-даар. Аарыг улус дыштаныр профилакторийлер ышкыш эмнээшкыннер чорутпас болгаш сезон деп чүве биске турбас. Күзүлгү кижжи каш-даа хонукта дыштанып болур. Бир хонуктун өртөз 140 рубль-

ден өрү. Кызыл хоорайга бистин “Азас” турбаазында дыштаныр путевкаларны Красноармейскай кудумчу-зунда 76 дугаар бажында Тыва тудуг албан чериниң ийиги казында кабинетте ажилдап олурар бистин төлөзвис Ген-надий Сундучевич Ооржактан сактап ол болур. Телефон номери 1-17-98-че долгап болур.

— Аш-чөм талазы-биле байдал кандыг болурул?

— Бо чылын биске дыш-таныкчыларны аш-чөм-биле хандырылга мурвукчу чылга деңнээрге, онзагай болур. Чүтө дээрге моон Кызылдан сөөртүр янзы-бүрү аш-чөмивистен аңгыда, Азас хөлдү долгандыр чурттап турар мал-маганын хуу кижилерден ээт, сүт, сметана, саржап, быштак, ааржы дээр чижектиг тыва чөмнерни сактап алыр кылдыр дугуржуп алган улус бис. Ол сактыла-жышкын биске-даа, мал-маганын хуу кижилерге-даа дыка ажыктыг. Дыштанып келген кижилеринин санын көрүп тургаш, олардан шары-ны азы ирт-сергени эккеп өлүрүп ол болур. Чаа ээт-биле чөм кылырга амьданыр бол-гай. Оон ыңай ногаа аймаа, картофель, огурел, помидор, морковь дээр, өске-даа но-гаалардан кылган чөмнерни база хөйү-биле амьданыр бис.

— “Азас” турбаазын-да ажилдап турар чеже кижжи барыл? Оларнын эзелет турар албан-дужаал-дары кандыгыл?

— Дыштаныр улус көвү-дей бээр болза, ажилдаар кижилер 12 челе бээр. Ам-дызында 9 кижжи бар. Олар кымыралы дээрге, столоваяга ажилдаар 4 повар, 1 дээди эр-теминг эмчи, 1 культуура-массалыг болгаш спортчу маргылдаалар организа-таар башкы, 2 экскурсовод, 1 экзи-ген улус хайтаараар кижжи бар.

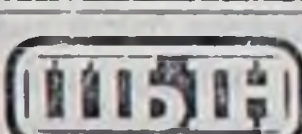
— Дыштанган кижжи-лерни ашкып-чөмөгүл, культуура-массалыг болгаш спортчу оюннар органи-застаарына көрдүнгөн акша-хөргөңгнер калды-гыл, Оттук-оол Идамович?

— Тывага туризмин сай-зырадыр Тыва Республиканын Чазактын программасынага хамаарыштыр биске бо чылын 100 муң рубльди аңгы-ла берген. Оон чамдызы-биле үрмөк сеттелге ажил-дары чоруттувус. Оон ыңай дыштаныкчыларын ойнап-хөттөөринге эргежок чулу-та эр-херекселдер сактап алган бис.

— Бо чылын “Азас” тур-баазынага чеже дыштан-ныкчы хүлээп ол болур силер?

— Ында чурттаар оран-сава суугаар алыр болза, 200 кижини хары угда хүлээп ол болур. А бисте бар орун-дежек, матрац, чорган саны-биле хары угда 70 кижини хүлээп ол болур аргавыс бар. Оон ыңай чаштыг үеде кедер плащ, резина идиктер, балык-таар херекселдер прокаттап болур бис. Оон ыңай ийи-ш хонукта похоттап чоруй баар кижилерге удуур шоодай-ларны, матрацтарны аңгы көрүп каан. Бо чылдан эгелеп, ук турбаазын чарытыр, немей тудуттар кылыр-биле 2 миллион рубль чээли алыр план-ныг бис. Ажилдап турарыныс ук “Азас” турбаазын сайзы-радыр бодал, планнар-ла хей.

Борис ОНДАР
чугаалашкан.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респу-бликанын Чазак болгаш “Шын” солун редакциязынын коллектив
Кол редактор Светлана МОНГУШ.